

De toekomst van de Verlichting

Ottho Heldring

Verlichting en rechtlijnigheid

Past een rechte lijn in een plat vlak in een cirkel? Grof gezegd hoogstens een klein stukje van de lijn wel, maar zijn oneindige lengte niet. De geometrische geest van de Verlichting heeft de rechte lijn tot uitgangspunt haar wereldbeschouwing gemaakt. De bevrijding uit erfelijke macht en religieuze bevoogding, de onuitputtelijkheid van menselijke vermogens en natuurlijke hulpbronnen en de oneindige vooruitgang van de mensheid door wetenschap en techniek beloofden een nieuwe wereld.

Die nieuwe wereld is er gekomen. En hoe! De Verlichting heeft zich wereldwijd doen gelden, met al haar vooruitgang en schaduwkanten. De illusie van een rechte lijn van vooruitgang in beschaving brak in West-Europa af met twee wereldoorlogen. De vooruitgang van wetenschap en techniek is en blijft verbluffend. Ze leidt evenwel door de combinatie met een expansieve economie ook tot een bedreiging van het aardse leven. De rechte lijn van exploitatie van de natuur brengt niet alleen een ongekende materiële welvaart, maar vernietigt haar ook, en met haar de bestaansvoorwaarden voor de mens als natuurwezen.

Menselijke soort en natuur

De menselijke soort is onderdeel van de biosfeer die zich aan het aardoppervlak bevindt. Hij is onderdeel van de levenscyclus. De Verlichting laat bij uitstek zien, dat de menselijke mogelijkheden verder strekken. De astronomie en de fysica hebben zich losgemaakt van de aarde als middelpunt van het heelal en zoeken met behulp van geavanceerde instrumenten naar waarnemingen buiten het bereik van aangeboren zintuiglijke vermogens. De levenswetenschappen onderzoeken de moleculaire structuur van het leven en ontwikkelen de technologie om de reproductie van het leven in nieuwe banen te leiden. De machtsverhoudingen binnen de menselijke samenleving worden door het recht geconstrueerd en getransformeerd.

De mens heeft het vermogen natuurkrachten denkend te reconstrueren en handelend te recombineren. De biofysische grenzen van het menselijk leven worden overschreden en het natuurlijke milieu van de mens wordt onomkeerbaar getransformeerd. De op wetenschap gebaseerde technologie maakt het menselijk handelen los van de levenscyclus. Ze maakt de aarde en haar biosfeer, inclusief de menselijke soort, tot materiaal voor een reconstructie van de wereld.

Wat zegt deze transformatie van de natuur over de menselijke soort?

Ten eerste dat de mens toegang heeft tot verschillende werkelijkheidsgebieden. Blijkbaar strekt het menselijke realiteitsbesef zich uit tot alles dat op een of andere wijze werkelijk is. Wetenschappelijk nadenken kan begripsmatige constructies herzien als waarnemingen daarom vragen. Het heeft een universeel bereik. De menselijke soort overschrijdt zijn biofysische beperktheid.

De transformatie van de natuur en de menselijke soort betekent ten tweede, dat de wetenschappelijke en technische beheersing van mens en aarde een noodzakelijk bestanddeel is geworden van het bestaan. De menselijke soort heeft zich verantwoordelijk heeft gemaakt voor de toekomst van de aarde en van zijn eigen bestaan als natuurwezen.

Waarheid en waarde

De criticus onder ons barst nu los — 'menselijke soort'? Die theoretische fictie is niet alleen wetenschappelijk achterhaald, maar ook dubieus door de transformatie van de mens en de aarde. Bovendien zijn het de individuen die handelen, een soort doet niets. —

Het is verstandig deze criticus serieus te nemen. Hij is een tegenstem: de ander die op de realiteit wijst en de vooronderstelling blootlegt van wetenschap, van filosofie, eigenlijk van elke communicatie. Met die ander delen we ons realiteitsbesef, de horizon van ons gemeenschappelijk bestaan. Binnen die horizon strijden we over wat waar is. Het is goed om te bedenken dat ieder van ons ook zelf de ander is. Dat behoedt ons voor het verabsoluteren van eigen opvattingen en voor zelfoverschatting. In onze discussie met de ander is waarheid geen eigenschap van beweringen, geen overeenstemming tussen gesprekspartners, geen onderlinge afspraak of cultureel vastgeroeste conventie, maar een opdracht voor het gezamenlijke nadenken.

De ander confronteert ons met de vraag naar de waarde van onze overtuigingen en onze levenshouding. Hebben we het met onze exploitatie van de aarde bij het rechte eind? Zijn mensen het middelpunt van het aardse leven? De Verlichting heeft die vragen overwegend bevestigend beantwoord. Ze heeft de natuur gezien als hulpbron voor de bevrediging van menselijke behoeften. In onze tijd stuiten we op de grenzen van dat wereldbeeld en van de daarmee verbonden levenshouding. De klimaatcrisis die het leven op aarde bedreigt, roept een vraag op over de waarde van het leven dat we ondergeschikt maken aan onze behoeften. Ze roept ook een vraag op over de waarde van het menselijk leven zelf. Het is duidelijk dat deze vragen, die ons aardse bestaan ter discussie stellen, 'onnatuurlijk' zijn. Ze dwingen ons in de spiegel te kijken en ons eigen tekort onder ogen te zien.

Realiteitszin en zelfbeperking

Wat voor leven willen we, als we echt bereid zijn de grenzen van het leven op aarde onder ogen te zien? En waarin bestaat in onze tijd het menselijk tekort? Ik zie een tekort aan realiteitszin en aan zelfbeperking.

De realiteit van het aardse leven is een cirkelgang. Realiteitszin betekent, dat we ons erbij neerleggen dat het menselijk leven op aarde niet verenigbaar is met een rechtlijnige groei van materiële productie en consumptie. De onbegrensde menselijke ontwikkeling zal zich moeten afspelen binnen de ecologische grenzen van het leven op het aardoppervlak. Het geometrische beeld kan dit ondersteunen: een oneindige rechte lijn die zich voegt naar een boloppervlak wordt een cirkel die zowel eindig is, als onbegrensd.

De acceptatie van ecologische grenzen vereist zelfbeperking. Niet elke reis naar het einde van de wereld is wenselijk. De drang naar menselijke zelfontplooiing zal zich moeten bewegen binnen de aardse mogelijkheden. De zelfontplooiing zal zichzelf dus moeten beperken. Zelfbeperking vereist een afbuiging van de rechtlijnigheid van onze economische orde naar een circulaire economie.

Is zelfbeperking een passieve levenshouding? Integendeel! De menselijke activiteit beperken tot de ecologische mogelijkheden van de aarde vereist een ommekeer in onze levenshouding en in onze sociale en economische organisatie. Die ommekeer kan niet zonder maatschappelijke en politieke strijd. De toekomst van ons leven en van de Verlichting zal daar van afhangen.